

Յուրի ՀՈՎԱԿԱՆՅԱՆ

Փիլիսոփայական
գիտությունների թեկնածու,
դոցենտ

1976 թ. ավարտել է ԵՊՀ պարմության ֆակուլտետը՝ «Փիլիսոփայություն» մասնագիտությամբ: 1987 թ. ստացել է փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածուի աստիճան, 1990 թ.՝ դոցենտի կոչում: Հեղինակ է 6 մենագրության և ավելի քան 30 գիտական հոդվածների:

 <https://orcid.org/0000-0002-6503-4872>

ՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍԼԱԿԱՆԸ

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐԻ ԵՎ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՆԵՐԴԱՇՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՆԳԻՏԱԿՑՈՒՄԸ՝

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ ԵՎ ԱԶԳ
ԿՈՐՑՆԵԼՈՒ ԱՐՎԵՍՏԻ»
ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

N3, 2021

Ո՛չ, ախողը, ուր անասունները կ'ուրեն և կը պառկեն՝ հայրենիք չէ:
Ֆելիստե Ռոբեր Լամենե
(ֆրանս. փիլիսոփա)

Հիմնաբառեր. ծննդավայր, հայրենիք, ազգ, պետություն, Հայկական բարձրավանդակ, միջավայրի պատշաճեցում, ներդաշնակություն, հայրենիքի և ազգի կորուստ

Մարդկության պարմությունն ասք է ոչ միայն տնտեսական, սոցիալ-քաղաքական և մշակութային հաղթանակների ու նվաճումների, այլև պարմությունների ու կորուստների մասին: Կործանվում են երբեմնի հզոր կայսրություններն ու ազգերը, և նրանց փոխարինելու են գալիս նորերը: Այս գործընթացն ունի ինչպես օբյեկտիվ, այնպես էլ սուբյեկտիվ պարճառներ: Այդ պարճառների թվում առանձնակի կարևորություն ունի աշխարհագրական միջավայրի և նրանում ապրող ժողովրդի միջև փոխադարձ կապի, ներդաշնակության խախտումը: Մահվան են դատապարտվում այն բոլոր ժողովուրդները, որոնք չեն կարողանում բնական միջավայրը պատշաճեցնել իրենց: Հեղինակը հոդվածում զարգացնում է այն տեսակետը, որ «պատշաճեցման» գործընթացի անգիտակցումը և խախտումը դարձել են այն հիմնական պարճառները, որ կործանել են Մերձավոր Արևելքի երբեմնի հզորագույն պետություններից մեկը՝ «ծովից-ծով» ընդգրկող Տիգրան Մեծի կայսրությունը, որի բնակչությունը հինգ միլիոն էր՝ այն դեպքում, երբ աշխարհի բնակչության թիվը չէր գերազանցում մոտ 200 միլիոնը: Երկու հարյուր տարի շարունակ Բյուզանդական կայսրությանը կայսրեր ու զորավարներ տված, իր ազնվականությամբ, ռազմական արվեստով և մտավորականությամբ Վրաստանի, Օսմանյան և Ռուսական կայսրությունների կայացմանն ու հզորացմանը մեծապես օժանդակած այդ Մեծ ժողովուրդը, որ XX դարում ցեղասպանություն և հայրենազրկում ապրելուց հետո հրաշքով կարողացել է պահպանել իր պարմական հայրենիքի 1/10 մասը, այսօր էլ կանգնել է լինել-չլինելու և հայրենազրկման ծանրագույն խնդրի առաջ, քանզի ինչպես նախկինում, այսօր նույնպես չի կարողանում Հայկական բարձրավանդակը պատշաճեցնել իրեն...

Մեր պետության և ժողովրդի պատմության վերջին իրադարձությունները մեկ անգամ ևս եկան վկայելու և ապացուցելու այն դառը ճշմարտությունը, որ մենք, թերևս, միակ ժողովուրդն ենք աշխարհում, որ յուրահատուկ հմտությամբ կարողանում ենք հրաժարվել այն ամենից, ինչը, ամենայն հավանականությամբ, ամենաթանկն է ուրիշ ժողովուրդների համար՝ Հայրենիքից... Եվ դրա համար բերում ենք տարբեր հիմնավորումներ, թվարկում օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ բազմաթիվ գործոններ, մասնավորապես՝ աշխարհագրական միջավայրի անհարմարություն, հարևանների անհանդուրժողականություն կամ ագրեսիվություն, «մեծահոգություն», որ հատուկ է մեզ, դաշնակիցների դավաճանություն, աստղերի և մոլորակների ոչ բարեհաճ դասավորվածություն... Հիմնավորում ենք՝ որպես միակ հնարավոր և ճշգրիտ լուծում տվյալ պահի համար՝ հնարավորինս անտեսելով սուբյեկտիվ գործոնները, ինչպիսիք են կառավարման արվեստի անկատարությունը, Հայրենիքի հանդեպ Տիրոջ վերաբերմունք չդրսևորելը և այլն, թերևս, հետագայում մի նոր «Ողբ» գրելու ակնկալիքով, Խորենացու կամ Շնորհալու «Ողբ»-երի նմանությամբ՝ «ի սփոփանս տրտմեցելոց»:

Համոզված եմ՝ յուրաքանչյուր ընթերցող տարակուսանքով է կարդալու այս հոդվածի վերնագիրը: Կարդալու է ու մտածելու, որ այստեղ ինչ-որ բան իր տեղում չէ: Տրամաբանող ու վերլուծող ընթերցողը կարծելու է, որ հեղինակն ու խմբագիրներն անփույթ են գտնվել, քանի որ «արվեստը» կարող է հատուկ լինել «Ազգ և Հայրենիք» կառուցելուն, նրա շենացմանը, շինարարությանը, ստեղծագործությանը, սահմանների ընդլայնմանը, տնտեսական ու քաղաքական հզորության մեծացմանը, բարգավաճմանը, բայց ոչ «կորցնելուն», մինչդեռ «Հայրենիքի և Ազգի» կազմաքանդումն ու կորուստը արդեն իսկ ենթադրում են կառավարման արվեստի, տնտեսական, քաղաքական, դիվանագիտական և ռազմական գիտելիքի ու հմտությունների, արիության, հոգևոր-բարոյական արժեհամակարգի բացակայություն... Ոչ, բարեկամներս, այստեղ մի՛ որոնեք ոչ քերական

նական և ոչ էլ տրամաբանական սխալ, կարդացե՛ք այն, ինչ գրված է՝ «Ազգ և Հայրենիք կորցնելու արվեստը», քանի որ աշխարհում, համոզված եմ, դուք չեք գտնի երկրորդ մի ժողովուրդ, որն իր ամբողջ պատմության ընթացքում ձգտել է ազատության ու անկախ պետականության և, մեծագույն զոհողությունների շնորհիվ, ստեղծել է դրանք՝ ի դեմս Արարատյան (Ուրարտական) թագավորության (IX-VI դդ., մթա), Մերձավոր Արևելքի հզորագույն՝ «Ծովից-ծով» ընդգրկող Արտաշեսյանների թագավորության (189 մթա. – 1 մթ.), Արշակունիների թագավորության (66–428 թթ.), Բագրատունիների թագավորության (885–1045 թթ.), Կիլիկիայի հայկական թագավորության (1198–1375 թթ.) և գրեթե նույն տարիներին հիմնադրված Չաքարյանների իշխանապետության (1200–1360 թթ.)՝ չհաշված միասնական պետականության տրոհման արդյունքում ձևավորված պետությունները Վասպուրականում (908–1021 թթ.), Կարսում կամ Վանանդում (963–1064 թթ.), Սյունիքում (987–170 թթ.) և այլուր: Ժողովուրդ, որ առաջիններից մեկն է արարել իր այբուբենը, գիրը, գրականությունը, թատրոնը, ժամանակի առաջադեմ փիլիսոփայությունը, Օրենսգրքեր, Սահմանադրություն՝ ի դեմս «Որոգայթ փառացի» (1773 թ.) և «Արևմտահայոց Սահմանադրության» (1860 թ.), առաջինն է պետական մակարդակով ընդունել Քրիստոնեությունը, իր երկիրը վերածել Թանգարանի՝ բաց երկնքի տակ, գրեթե երկու հարյուր տարի կայսրեր ու զորավարներ տվել Բյուզանդական կայսրությանը՝ մեծապես օժանդակելով նրա երբեմնի հզորության վերականգնմանը, իր ազնվականությամբ և ռազմական արվեստով աջակցել Վրաստանի, Օսմանյան և Ռուսական կայսրությունների կայացմանն ու հզորացմանը, և... XX դարի սկզբին ենթարկվել ցեղասպանության ու հայրենազրկման և, որպես «հիշողություն» երբեմնի փառավոր պատմության, կարողացել է պահպանել Հայաստանի Հանրապետություն կոչվող Սրբազան հողակտորն ու այսօր կանգնել այդ Սրբազան մասունքը կորցնելու սպառնալիքի առաջ... Գիտակցու՛մ ենք մենք, արդյոք, այս սպառնալիքը: Կարծում եմ՝ ոչ:

Դեռևս անցյալ դարի 30-ական թվականների կեսերին, անդրադառնալով Խորհրդային Հայաստանի շուրջ ընթացող իրադարձություններին, Հ. Ասատրյանը գրում է. «Եթե մի բուլճարիկ հարցնենք, թե ինչ է կատարվում Խորհրդային Հայաստանում, նա կպատասխանի՝ չտեսնված շինարարություն», և անկասկած, նա սխալված չի լինի, որովհետև իսկապես առկա է այդ շինարարությունը: Սակայն՝ «Եթե մի լուրջ պատմագետի հարցնենք, թե ինչ է կատարվում Հայաստանի շուրջը, նա կպատասխանի՝ այնտեղ քաշվում է դեղին այն պարիսպը, որ մի ժամանակ թուրքերը քաշեցին Բյուզանդիոնի շուրջը»¹, և դարձյալ իրավացի կլինի նա, որովհետև արտաքին աշխարհի հետ Հայաստանն այսօր ունի ընդամենը մեկ բաց ճանապարհ՝ Լոռվա ձորը, որը նույնպես կարող է օրերից մեկ օր փակվել նույն այդ դեղին օղակի կողմից: Այդ նույն բանը տեղի է ունենում է նաև այսօր՝ ավելի վտանգավոր դրսևորմամբ: Լոռվա ձորի ճանապարհը վաղուց արդեն անվտանգ չէ՝ պայմանավորված հայ-վրացական հարաբերությունների անորոշությամբ, թեև այդ մասին չենք բարձրաձայնում, իսկ մյուս կողմից՝ Հայաստանը Վրաստանով աշխարհին կապող ճանապարհն անցնում է ադրբեջանցիներով բնակեցված շրջաններով, որը կարող է փակվել ամեն մի գործողությամբ, ինչի բազմաթիվ օրինակներն արդեն ունենք: Հայաստանն արտաքին աշխարհին կապող միակ, համեմատաբար անվտանգ ճանապարհը մնում է Իրանը: Այսօր հավանական է դարձել Հայաստանը Իրանին կապող այդ միակ ճանապարհի կորուստը:

Քամյուն իր «Կալիգուլա» փիլիսոփայական դրամայում Կալիգուլայի շուրթերով ասում է. «Մարդիկ ճագարների նման են, Մակրոն՝ երբ սահմանափակում ես նրանց ազատությունը, սկսում են մերձենալ միմյանց անհագորեն: Դա, երևի թե, օգնում է համակերպվել նվաստացմանը»²...

Թագավորությունների (պետությունների) բազմության առկայությունը որևէ ժողովրդի պատմության մեջ ամենևին չի վկա-

յում նրա հոգևոր-քարոյական առաքինությունների, քաղաքագիտական և ռազմավարական հմտությունների, որպես ազգ և ժողովուրդ՝ կազմակերպվածության և քաղաքակրթվածության մասին: Թերևս, ուղիղ հակառակը: Սակայն, դա պայմանավորված է նաև աշխարհագրական միջավայրով, որի մասին խոսում էին դեռևս Հերոդոտոսն ու Արիստոտելը, որը, սակայն, համակարգված տեսության վերածվեց միայն XVIII-XIX դարերում՝ շնորհիվ Շարլ Մոնտեսքյուի, Յոհան Գ. Հերդերի և Հիպոլիտ Տենի աշխատությունների, իսկ մեզանում այդ տեսությանը հետևում էին Ղևոնդ Ալիշանը, Ստեփանոս Պալասանյանը, Հայկ Ասատրյանը, Հակոբ Պողոսյանը և ուրիշներ: Աշխարհագրական դերերմինիզմը հիմնավորում է, որ երկրի կլիմայական պայմաններն են որոշում ոչ միայն մարդկանց բնավորությունը, բարքերն ու հակումները, որոնցից կախված են տվյալ ժողովուրդների կյանքի բնույթը, օրենքները, այլև հասարակական ու քաղաքական կառուցվածքը: Օրինակ՝ գերմանացի աշխարհագրագետ Կարլ Ռիտերը ձգտում էր ապացուցել, որ աշխարհագրական միջավայրը և առաջին հերթին՝ տվյալ երկրի աշխարհագրական դիրքը որոշիչ նշանակություն ունեն տվյալ ժողովրդի պատմական ճակատագրի համար: Այս հայեցակարգի հիմնական դրույթն ասում է. «Միջավայրի և կլիմայի իշխանությունը ուժեղ է ամեն մի իշխանությունից»³, յուրատեսակ փրկօղակ է պարտվողական մտածողության համար, համաձայն որի՝ լեռները և անդնդախոր ձորերը բաժանում են նույնիսկ միևնույն ծագումնաբանությունը, մշակույթը, լեզուն և հավատալիքներն ունեցող ժողովուրդներին՝ անիրագործելի դարձնելով միասնական պետություն ունենալու նրանց ձգտումը, աղավաղելով հայրենիքի ըմբռնման բովանդակությունը, որին կանդրադառնանք ստորև:

Սկսենք ամենապարզ հարցից. **ինչ է Հայրենիքը...**

Կան հասկացություններ, որոնք ոչ այն-

¹ Ասատրյան Հ., Հատընտիր, Եր., 2004, էջ 59:

² Քամյու Ա., Կալիգուլա, գլ. VIII:

³ Монтескье Ш., О духе законов. СПб.:1900, с. 306.

քան բանականությամբ ու մտքով են ընկալվում, որքան մարմնի յուրաքանչյուր բջջով, հոգով ու սրտով... Նման հասկացությունները, կարծես թե, բացատրության անհրաժեշտություն չունեն: Դրանք հասկանալի են ինքնին: Այդպիսի հասկացություններից է Հայրենիքը... «Հայրենիք... Այն քիչ անուններէն մէկն է այս՝ զոր գրեթէ ամոթ է բացատրել բարեկիրթ և զգօն անձի մը...», որովհետև այն «գրեթէ մտքէն առաջ սիրտն կու հասնի, կ'ըմբռնէ, կ'իմանայ զայն նաեւ, երբ չկրնար քիչ բառով կամ խօսքով բացատրել. մանաւանդ ուր քաղաքական եւ բարոյական տեսութիւնք ասոր իմաստն այլ այլայլած կամ զանազանաձէ ըլլան», - այսպէս է սկսում հայ մշակույթի ամենանշանավոր ներկայացուցիչներից մեկը՝ Ղևոնդ Ալիշանը, դեռևս 1869 թ. հրատարակված իր «Հուշիկները» աշխատությունը⁴: Մինչդեռ, Հայրենիքը նույնպես ունի ոչ միայն «բացատրության», այլև վերլուծության ու հիմնավորման անհրաժեշտություն: Խնդիրն այն է, որ «Հայրենիք» հասկացությունը ոչ միայն հայերենում, այլև եվրոպական լեզուներում ունեցել է միանգամայն տարբեր ըմբռնում և իմաստ: Չնայած այն հանգամանքին, որ, հնագույն ժամանակներից սկսած, խոսվում է «Հայրենիքի», առավել հաճախ՝ նրա հանդեպ տաժած մեծագույն սիրո, նվիրումի և ինքնազոհության մասին, այնուամենայնիվ, այդ հասկացությունը հանդես է գալիս միանգամայն տարբեր իմաստով ու բովանդակությամբ և մեկնաբանվում ոչ միայն որպես աշխարհագրական տարածք, որտեղ համախըմբված ապրում են միևնույն ծագումնաբանությունը, լեզուն, մշակույթը ունեցող և նույն աստվածներին դավանող մարդիկ, այլև որպես վայր, որտեղ ծնվել և հուղարկավորվել են իրենց նախնիները կամ ինչպես բնութագրում է Ղ. Ալիշանը. «Մեր Հայրենիքն այնտեղ է, որտեղ մեր ազգակիցների «ծնարանքն և քնարանքն են», որոնք «Հայրենեաց կէտք եւ կենդրոնք կ'երևին»⁵: Այդ կարծիքին է նաև Գարեգին

Նժդեհը. «Զատեցէք նախահայրերի աճիւնը հայրենի հողից եւ դուք կ'ունենաք երկիր մշակելի, բնակելի, բայց ոչ հայրենիք»⁶, - գրում է նա:

Սակայն, այդ գործոնները, եթե անգամ անհրաժեշտ են, ապա բավարար չեն Հայրենիքը «սահմանելու» համար:

Հնդեվրոպական լեզուներում «Հայրենիքը» հիմնականում մեկնաբանվում է որպես «հոր կողմից տրված ժառանգություն», որպես «հոր երկիր»: Այդ իմաստն ունեն ինչպես ռուսերեն «отечество»-ն, անգլերեն «fatherland»-ը, այնպես էլ գերմաներեն «Vaterland»-ը, որտեղ շեշտվում է արական սկիզբը՝ Հայրը, որը ոչ միայն պաշտպանում է այդ երկիրը, պայքարում՝ հանուն երկրի միասնության, իրավունքների և ազատության, այլև վերամշակում-վերափոխում է այն «ի պատկերի յուրում», և այս իմաստով, ամենևին էլ պատահական չէ, որ գերմանական ազգային օրհներգը սկսվում է հետևյալ բառերով. «Einigkeit und Recht und Freiheit für das deutsche Vaterland!» («Միասնություն և իրավունք և ազատություն՝ գերմանական հայրենիքի համար»): «Հայրենիք» հասկացությունն այս տեսանկյունից է մեկնաբանվել նաև Հին Հայաստանում, և գրաբարում այն ունեցել է «Հօրից մնացած՝ ժառանգած գոյք, հայրական ժառանգութիւն, կալուածք»⁷ իմաստը:

Սակայն, հնդեվրոպական լեզուներում, այդ թվում՝ հայերենում գոյություն ունեն «Ծննդավայր», «Մայր երկիր», ռուսերենում՝ «Родина», անգլերենում՝ «Motherland», գերմաներենում՝ «Heimat» հասկացությունները, որտեղ շեշտվում է կանացի սկիզբը՝ Մայրը (Մայր Հայաստան, Մայր Ռուսաստան և այլն):

Այս հասկացությունների տարբերակումը չափազանց կարևոր է, քանի որ միշտ չէ, որ ծննդավայրը նաև հայրենիք է կամ հայրենիքը՝ ծննդավայր: Իրականում, այդ հասկացություններն ունեն մի շարք նրբություններ, որոնց շնորհիվ՝ ոչ միայն չեն նույնանում, այլև տարբերվում են (մաս-

⁴ Կ. Ղ. վ. Մ. Ալիշան, Յուշիկք Հայրենեաց Հայոց, Կ. Ա -Բ, Վենետիկ, սք. Ղազար, 1869-1870, էջ 1:

⁵ Նույն տեղում, էջ 6:

⁶ Նժդեհ Գ., Հատընտիր, Եր., 2001, էջ 249:

⁷ Խաչատրեան Լ. Մ., Գրաբարի ուսումնական բառարան, Սուրբ Ղազար, Վենետիկ, 2016, էջ 225:

նավորապես՝ երբ մարդը ծնվել է մի երկրում և քաղաքացին է մեկ այլ երկրի կամ, միաժամանակ, ունի երկքաղաքացիություն): Լինում են դեպքեր, երբ մարդն իր ամբողջ կյանքն ապրում և նվիրում է տվյալ երկրին, սակայն այդ երկիրը չի դառնում նրա Հայրենիքը, ինչպես դա պատահեց նշանավոր Արիստոտելի հետ, որ մինչև «երկինք» բարձրացրեց Աթենքի անունը, սակայն չդարձավ նրա քաղաքացին, զրկված մնալով քաղաքացիական, այդ թվում՝ ծայնի (ժողովրդական ժողովներում), օրինական ամուսնության և անշարժ գույք ձեռք բերելու իրավունքներից: Ուստի Աթենքը չդարձավ Արիստոտելի Հայրենիքը: Այս առումով, արդարացի է այն մոտեցումը, երբ Հայրենիքը սահմանվում է ոչ միայն նրա հանդեպ ունեցած պարտականությունների, այլև իրավունքների տեսանկյունից⁸. ապրելու, արարելու, ընտրելու և ընտրվելու, նաև սեփականության, այսինքն՝ Հայրենիքը Քոնը համարելու իրավունք, որից բխում է նաև վերջինս կորցնելու, վերջինից զրկվելու վախը... Բայց սա այն դեպքում, երբ Հայրենիքը նույնացվում է պետության հետ: Ուշագրավ է, որ դեռևս վաղ միջնադարյան Հայաստանում «Հայրենիք» կամ «հայրենական» հասկացությունը հիմնականում կիրառվել է հենց այս իմաստով՝ որպես «ժառանգաբար հորից ավագ որդուն անցնող հողեր»: Հողատիրության մյուս ձևը, որ գրեթե համարժեք էր առաջինին, «Գանձագինն» էր, հողեր, որոնք, ենթակա լինելով առք ու վաճառքի, նույնպես ժառանգաբար անցնում էին հորից որդուն՝ ի տարբերություն պետական պաշտոնյաներին կամ զինվորականներին իրենց ծառայության դիմաց հանձնվող հողերի՝ «Պարգևականքի», որոնք հետ էին վերցվում, երբ դադարեցվում էր ծառայությունը:

Հայրենիքները ձևավորվում են աշխարհագրական միջավայրի, այսինքն՝ տվյալ երկրի և նրա վրա ապրող ժողովրդի միջև ձևավորված ներդաշնակությամբ, և այդ ներդաշնակության խախտումը կործանարար է դառնում ոչ միայն ժողովրդի, այլև

բնաշխարհի համար: Ապացուցված է, որ յուրաքանչյուր երկրի աշխարհագրությունն ու պատմությունը սերտորեն կապված են միմյանց հետ: Պատահական չէ, որ գերմանական դասական փիլիսոփայության հիմնադիր Ի. Կանտը աշխարհագրությունը համարում է պատմության հիմքը, իսկ Յ. Գ. Հերդերը նշում է. «Պատմությունը շարժման մեջ դրված աշխարհագրություն է»⁹: Այդ կարծիքին է նաև XX դարի առաջին կեսի սփյուռքահայ ինքնատիպ մտածողներից մեկը՝ հոգեբան և փիլիսոփա Հակոբ Պողոսյանը: «Այսօր ինչ-որ միջավայրի մը ու երկրի մը համար իրողութիւն է, անիկա վաղը պատմութեան կորիզը պիտի կազմէ», - գրում է նա: Նրա համոզմամբ՝ հնարավոր չէ հասկանալ Հայոց պատմությունը, գրականությունը, լեզուն, ավանդույթներն ու սովորույթները, կրոնն ու եկեղեցին, ազգային նկարագիրը, եթե «մինակ ժողովուրդը առնուի եւ խնդիրները այդ անկիւնէն դիտուին եւ կամ սերտուին: Պէտք է որ հայը Հայաստանի տեսակէտէն եւ Հայաստանը Հայու տեսակէտէն ուսումնասիրուին: Հայաստանը եւ Հայը իրարու պատճառ եւ արդիւնք են եւ փոխադարձաբար»¹⁰: Այսինքն՝ Հայոց պատմությունը պետք է ուսումնասիրել Հայաստանի աշխարհագրության, իսկ Հայաստանի աշխարհագրությունը՝ Հայոց պատմության տեսանկյունից, քանի որ հայ ժողովրդի պատմությունը սերտորեն կապված է Հայկական բարձրավանդակի հետ, որը, Հայկ Ասատրյանի բնութագրմամբ, մի մարզ է, որտեղ «միանում են շրջակայ երկրների բնական իրականութիւնները»՝ ձևավորելով չափազանց ինքնատիպ մի միջավայր. «Իր բնական առանձնայատկութիւններով՝ նա տարբերում է աշխարհագրական բոլոր այս միջավայրերից: Արեւելքից արեւմուտք նա իրար է կցում իրանական արիների եւ արմենօիդ - դինարեան - ալպեան ցեղի հայրենիքները, հիւսիսից հարաւ՝ նա միմեանցից բաժանում է զուտ կովկասեան եւ միջերկրական ցեղերի, մանաւանդ մոնղոլների եւ սեմական ժողովուրդների աշխարհները»¹¹: Նշվածը համապատասխան

⁸ Васильев А.В., Что такое отечество? Постов Н/Д, 1905, с. 13.

⁹ Պողոսյան Հ., Ներածութիւն..., էջ 86:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 87:

¹¹ Ասատրյան Հ., Արթնացիր, հայ մարդ, էջ 33:

ազդեցություն է ունեցել հայ ցեղի «հոգեմարմնական կառույցին վրայ»։ «Տեղատիպ հայի մարմնակերպությունը կրում է իր երկրի բարձրամանդակային բնութեան կնիքը – նա տիպար լեռնա - հովտական մարդ է»։ Քանի որ նա ձևավորվել է Հայկական բարձրավանդակում, իսկ վերջինս դեռևս լինելիական վիճակում է, քանի որ համեմատաբար երիտասարդ գոյացություն է, ուրեմն՝ հայը հին ցեղ է։ «Նա իր արեան շաղախը եւ ոգու բնագծումը ստացել է Հայկական բարձրամանդակում. ունի լինելիական նկարագիր եւ իր բոլոր մեծ յղացումները կրում են դրա դրոշմը... Հովտական ապրումը հային պարգևել է իդէալիստական ոգեաշխարհ. կիրճերի եւ լեռների զգացումը՝ դրան միացրել խորհրդապաշտական երանգը։ Հայ ոգում իդէալիստական եւ խորհրդապաշտական գծերն այնպես են խառնվել իրար, ինչպես մեր աշխարհում միմեանցով պայմանաւորող հովիտը, կիրճը, լեռը»¹², - գրում է Հ. Ասատրյանը։

Այստեղից էլ մեր մտածելակերպի և աշխարհայեցության առանձնահատկությունները՝ «իդէալիստական ոգե-աշխարհ» և «խորհրդապաշտական երանգ»՝ միաժամանակ, ինչպես նաև արմատական իրատեսություն։ Ապրելով Ասիայի և Եվրոպայի սահմանագծին՝ մեր մտածողությունը և, հատկապես, փիլիսոփայությունը չհակվեցին դեպի Արևելք, այլ հարազատ մնացին Արևմուտքին, չնայած Արևելքից կրած մշակութային հսկայական ազդեցություններին։ Մեր հոգեկերտվածքը, մտածողությունը և մշակույթը ձևավորվեցին այդ հակադիր արժեքների, իսկ որոշ դեպքերում՝ ներքին պայքարի արդյունքում։ «Արժեքների պայքարը տարբեր հոգեբանական տիպերի ճշմարտութեանց պայքար է, իսկ ոչ մեկ դեպքում մարտնչողն այնքան ժըխտական չէ դեպի թշնամին, որքան սոյնորակ պայքարում», - ասում է Հ. Ասատրյանը։ Նրա կարծիքով՝ այդ պայքարը պայմանավորված էր նրանով, որ արևելյան՝ իրանական, մոնղոլ – թաթարական և իսլամական մշակույթների հանդեպ հայերը՝

«գրական կեանք ունենալուց յետոյ, ... գարշանքից բացի այլ զգացում չեն ունեցել։ Այս իրողութեան պատճառն այն է, որ հայերը ցեղաբանօրէն մօնգոլներին բոլորովին խորթ են, արաբների հետ ոչ մէկ կապ չունեն, իսկ պարսիկներին կապում են միայն հեռաւոր, գրեթէ, աղօտւած մի գծով»¹³։ Այստեղ ամենևին էլ չենք ցանկանում անդրադառնալ այն խնդրին, թե ինչքանով էր ճիշտ, որ ապրելով այդ ժողովուրդների քաղաքական տիրապետության տակ, մեծապես կրելով նրանց քաղաքական ու կենցաղային մշակույթի ազդեցությունը, մեր մտածողությամբ չհարեցինք նրանց, հետևաբար՝ չկարողացանք ճանաչել ոչ միայն եվրոպացիների, այլև մեր անմիջական հարևանների հոգին ու մտածողությունը։ Ընդհանրացնելով Հ. Ասատրյանն ասում է. «Տեղաբանական տարբերութիւնները պատճառում են հոգեբանական խորթութիւն, իսկ վերջինս՝ արժէքմբռնումների հակամարտութիւն»։ Նա այն համոզման է, որ բազմաթիվ գծերով հայերը կապված են փոքրասիական հին ժողովուրդների և հույների, իսկ մեկ գծով էլ՝ հրեական, ինչպես նաև արևմտյան (ալալյան) որոշ ցեղերի հետ։ Նույնպես, պատահականություն չէ քրիստոնեական արժեքների ընդունումը՝ որպես արդյունք «հելլենա-հրեական հոգեմշակութային ոգորումների - այս ժողովուրդների մշակույթների փոխադարձ ազդեցության, որով՝ նրա որդեգրումն հայերի կողմից՝ հոգեբանօրէն, ըստ ամենայնի, հասկանալի է»։

Այսպիսով՝ արևմտյան էությունը հայը պատկերացնում է որպես պայծառ և հարազատ, արևելյանը՝ իբրև մուգ և խորթ մի գիծ, որտեղից էլ. «Էլ անելի հասկանալի է հայոց ողբերգական սէրը դեպի արեւմտեան էութիւնը»¹⁴։ Մի խոսքով, Արևելքն ու Արևմուտքը հայն էապես ապրում ու զգում է՝ որպես հակադրություն։ Այլ խնդիր է, որ ինքը, լինելով «շրջակայ երկրների բնական իրականությունները» միավորող (Լինչ) Հայկական բարձրավանդակի արդյունք, չի կարողացել վերջնականապես «հաղթահարել» իր հոգում ամբարված հա-

¹² Նույն տեղում, էջ 39:

¹³ Նույն տեղում, էջ 72:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 72–73:

կադիր էությունների հակամարտությունը մի կողմից՝ ծայրահեղության հասնող ներկայապաշտություն, իրապաշտություն ու առօրեական իմաստով՝ գործնական խելք (հատկապես, երբ խոսքը վերաբերում է անհատներին), մյուս կողմից՝ աներևակայելի գաղափարապաշտություն, անհեթեթության հասնող հակակրանք այն ամենի հանդեպ, ինչն աշխարհիկ է ու առօրեական (խոսքը վերաբերում է հավաքականությանը): «Հրեան իր հետ Երոպա բերեց ասիական ոգին, հայն Ասիա տարաւ Երոպական էութիւնը», - գրում է Ասատրյանը, ապա շարունակում՝ հրեան ձգտեց տնտեսապես նվաճել Եվրոպան, հայը՝ Ասիայի դեմ տարավ «ցեղա-մշակութային պայքար»¹⁵:

Աշխարհագրական միջավայրը որոշիչ դեր է խաղացել ինչպես տվյալ էթնիկական խմբի կազմախոսության, այնպես էլ հոգեբանության, արժեքային համակարգի, աշխարհընկալման ձևի և մտածողության վրա՝ հատկապես նրա պատմության սկզբնական շրջանում: Իր ծագումնաբանությունը կապելով որոշակի կենդանու՝ արջի, գայլի, բիզոնի, կոկորդիլոսի հետ, նա ոչ միայն մշակել է արգելքների՝ տաբուների որոշակի համակարգ, այլև աստվածացրել է այդ կենդանիներին, վերածել տոտեմների, ընդօրինակելով նրանց կենսակերպը, վարքագիծը և աշխարհագրական ընդգրկման սահմանները՝ որպես իր էթնիկական խմբի կենսատարածություն, որը, ստեղծագործաբար մշակելով և վերափոխելով՝ իր հոգևոր և նյութական պահանջմունքներին համապատասխան, դարձրել է պատմական հայրենիք՝ միաժամանակ իր վրա կրելով այդ միջավայրի ազդեցությունը: Անդրադառնալով այս խնդրին՝ Լ. Գ. Գումիլյովը նշում է, որ մարդը ոչ միայն հարմարվում է լանդշաֆտին, այլև աշխատանքի միջոցով լանդշաֆտը հարմարեցնում է իր կարիքներին և պահանջմունքներին¹⁶: Լանդշաֆտի և կենսոլորտի փոխկապվածության հիմնախնդիրը հիմնավորվել է հատկապես Վ. Ի. Վերնադսկու աշխատություններում, որտեղ

նշվում է, որ ինչպես լանդշաֆտի, այնպես էլ կենսոլորտի կտրուկ փոփոխություններն առաջ են բերում առկա ներդաշնակության խախտում, որը կարող է աղետալի լինել ինչպես մեկի, այնպես էլ մյուսի համար: Այս առումով, Հ. Ասատրյանը գրում է՝ արդիք դրանով չի բացատրվում այն իրողությունը, որ «Հայաստանում, գրեթե ամեն քաղաքական աղետից յետոյ տեղի է ունենում եւ երկրաշարժ»¹⁷: Նշված դրույթի ճշմարտացիությունն ապացուցելու համար անգամ կարիք չկա պատմության էջերը թերթելու: 1988 թ. դեկտեմբերյան և 2021 թ. փետրվարյան երկրաշարժերի փաստն ապացուցում է այդ կապի գոյությունը:

Վ. Ի. Վերնադսկին դեռևս նախորդ դարի 20-ական թվականներին նշում է. «Երկրաքիմիայի տեսանկյունից, կենդանի օրգանիզմները պատահական գործոններ չեն երկրակեղևի կազմակերպվածության մեջ: Դրանք երկրակեղևի առավել էական և անքակտելի մասն են՝ անբաժանելիորեն կապված երկրակեղևի քարացած նյութի, միներալների և լեռնային տեսակների հետ»¹⁸: Նա համոզված է, որ կենդանի նյութն օժտված է երկրաքիմիական էներգիայով, որով և ազդում է երկրակեղևի վրա ու փոխադարձաբար իր վրա կրում վերջինիս ազդեցությունը: Վերնադսկու կարծիքով՝ ինչպես մարդը, այնպես էլ յուրաքանչյուր կենդանի էակ անբաժանելիորեն կապված է մոլորակի երկրաբանական որոշակի թաղանթի՝ կենսոլորտի հետ, որը ոչ միայն տարբերվում է մյուս թաղանթներից իր յուրահատուկ կազմակերպվածությամբ, այլև ընդգծված տեղ ունի միջավայրին հարմարված կենդանի նյութի մեջ: Նրա քարացած անկենդան մասի և այն բնակեցնող կենդանի նյութի միջև ընթանում է նյութական և էներգետիկական չդադարող փոխանակություն, որը նյութականորեն արտահայտվում է ատոմների շարժումով, որը ձգտում է հավասարակշռություն և կայունություն հաստատել այդ երկու ոլորտի միջև¹⁹: Հ. Ասատրյանը հավասարակշռության և կայունության խախտումը համեմատում է երե-

¹⁵ Ասատրյան Հ., Հայաստան- արիական նախադիրք Առաջատար Ասիայում, Եր., 2000, էջ 148:

¹⁶ Гумилев Л. Г., Этногенез и биосфера Земли. М.: 1990, с. 179.

¹⁷ Ասատրյան Հ., Հատրնտիր, էջ 23:

¹⁸ Вернадский В. И., Биосфера, Избр. труды по биогеохимии, М.: 1960, с. 64.

¹⁹ Вернадский В. И., Научная мысль как планетное явление, М.: 1991, с. 15-17.

խայի և ծնողների հարաբերության հետ, երբ միմյացից երկարատև բաժանման հետևանքով և՛ երեխան, և՛ ծնողները տառապում են մի հիվանդությամբ, որը կոչվում է կարոտախտ: Եվ եթե այսօր դեռևս հնարավոր չէ բացահայտել նման կապն ամբողջությամբ, ապա դա չի նշանակում, որ այն չկա ու չի բացատրվելու հետագայում: Հանճարեղ Գյոթեին է վերագրվում այն միտքը, որ մենք կարող ենք բացահայտել միայն այն, թե ինչպես է ընթացել այս կամ այն երևույթը, բայց երբեք՝ ինչո՞ւ և ինչպե՞ս:

Ժամանակի ընթացքում ցեղերը ոչ միայն կերպարանափոխվում են՝ հարմարվելով համապատասխան միջավայրին, այլև կերպարանափոխում են այդ միջավայրն՝ ըստ իրենց հոգևոր ու գործնական ներգործության: Այս երևույթը հայտնի է որպես «պատշաճեցման» գործընթաց: «Ըստ այսմ՝ ցեղը նախ եւ առաջ պատշաճեցման բնաճիգ է», - ասում է Հ. Ասատրյանը, ապա ընդհանրացնում. «Ոչնչանալու են դատապարտած բոլոր այն անհատներն ու խմբակցությունները, որոնք ընդունակ չեն իրենց մշակութային կամքը պարտադրել իրենց միջավայրին»: Միաժամանակ, միջավայրում է, որ «ձեւակերպում» է մարդը. «Միջավայրի պատճառած այս ձեւակերպումները ժառանգելի չեն, բայց նրանք ոչնչացուցիչ անդրադարձում ունին այն անհատների եւ խմբակցությունների վրայ, որոնք յարմարելու ընդունակությունից զուրկ են... Ապրում են ա՛յն ժողովուրդները, որոնք ցեղորէն օժտւած են միջավայրը իրենց պատշաճեցելու եւ նրան յարմարելու ընդունակութեամբ»²⁰: Իսկ հայերն արդյո՞ք կարողացան պատմական անցյալում նպատակահարմար կերպով բավարարել կենսաբանական այս պահանջները: Այս հարցին Հ. Ասատրյանը պատասխանում է բացասաբար:

Նրա կարծիքով՝ «Հայոց հերոսականը չկնքվեց հաղթանակով», քանի որ «հայերը վատ կերպով միայն կարողացան յարմարել իրենց Հայրենիքին», նրանք չհասկացան իրենց լեռների խորհուրդը և խու-

սափեցին բնակության կայաններ հաստատել այդ լեռների ճյուղամերձ բարձունքներում, և իրենց բերդերն ու վանքերն էլ հիմնականում կառուցեցին մինչև 2000 մետր բարձրության վրա, չօգտվեցին կամ չկարողացան օգտվել «իրենց անառիկ լեռների ռազագիտական արժեքից»²¹: Ավելին, այդ բարձունքները նրանք կամովին հանձնեցին օտարներին, որոնք հետագայում չարիք դարձան հովիտներում ապրող հայության համար: Մի խոսքով, նրանք չկարողացան իրենց բարձրավանդակը պատշաճեցնել իրենց էությանը կամ հակառակը, որի հետևանքով էլ չկարողացան Հայ ցեղի կենսական ուժերն ուղղել հայրենի պետականության կայացմանն ու նրա սահմանների պաշտպանությանը՝ ժամանակի ընթացքում գրկվելով ոչ միայն պետականությունից, այլև Հայկական բարձրավանդակի 90%-ից:

Աշխարհագրական այն տարածքները, որոնք ժամանակային որոշ միջակայքում կարող են միանգամայն բարենպաստ լինել այս կամ այն կենսաբանական տեսակի զարգացման համար, որոշակի փոփոխությունների ենթարկվելուց հետո հնարավոր է՝ դառնան անբարենպաստ՝ տեղիք տալով կենսաբանական մեծ տեղաշարժերի: Դեռևս Արիստոտելն էր ասում, որ «եթե մարմինը բնության մեջ գրավում է իր տեղը, ապա լինում է անշարժ, իսկ եթե մի այնպիսի տեղում է, որը հատուկ չէ իր բնության, ապա շարժվում է դեպի այն տեղը, որը հատուկ է իր բնության»²²: Այսինքն՝ եթե օրգանիզմը (օբյեկտը) վատ է հարմարվում կամ չի հարմարվում բնական-աշխարհագրական այն միջավայրին, որտեղ ապրում է, ժամանակի ընթացքում լքում է այդ միջավայրը, քանի որ նրա վրա ազդում են «տեղանքի կամ դիրքային ճնշման» ուժերը: Նման ճնշման հետևանքով «դյուրաշարժ» տարրերը գաղթում են, իսկ ավելի նվազ շարժուն տարրերը՝ փոխում իրենց ֆիզիկական հատկությունները, կենսակերպը, մտածողությունը, գործելակերպը: Այն տարրերը, որոնք անընդունակ են ինչպես գաղթի, այնպես էլ փո-

²⁰ Ասատրյան Հ., Արթնացիր, հայ մարդ, էջ 28-29:

²¹ Ասատրյան Հ., Հատընտիր, էջ 30 – 31:

²² Аристотель, Соч. в 4-х т., т. 3, с. 123-124.

փոխության, աստիճանաբար անկում են ապրում, ծուլվում են այլ ժողովուրդների հետ և ոչնչանում:

Դա է պատճառը, որ յուրաքանչյուր նվաճող բռնակալ ձգտում է խախտել այդ ներդաշնակությունը, «անդունդ բացել» բնաշխարհի և նրանում ապրող ժողովրդի միջև: Դեռևս 1913 թ. արևմտահայ նշանավոր գրող Երվանդ Օտյանը, անդրադառնալով այդ խնդրին, գրում է. «Համիտեան բռնաւոր կառաւարութիւնը իր հայահալած քաղաքականութեամբ անդունդ մը բացաւ հայ ժողովուրդին եւ անոր բնաշխարհին միջեւ, տեսակ մը անհարազատութիւն առաջ բերելով անոնց մէջ՝ իրարու հանդէպ: Եւ արագօրէն կը պարպուի Թրքական Հայաստանը իր զաւակներէն, որոնք խելակորոյս ու յուսաբեկ օտար ու հեռաւոր աշխարհները խոյս կուտան, հարազատ երկրնքի տակ իրենց զլացուած հանգիստ կեանքն ու ապահովութիւնը անծանօթ հորիզոններուն տակ գտնելու յոյսով»²³: Այդ քաղաքականությունը, ցավոք, չսկսվեց ու չավարտվեց միայն Համիդով... Թերևս, դրանով է պայմանավորված, որ հայ ժողովուրդը, որ մշտապես աչքի է ընկել իր մեծաքանակ լինելով, այսօր էլ գրեթե նույն քանակությունն ունի, ինչ դարեր առաջ: Մինչդեռ հայերի բազմանդամ ընտանիքների մասին ճանապարհորդներն առասպելներ էին պատմում՝ ասելով, թե տներում այնքան շատ էին երեխաները, որ օրորոցներն առաստաղներից էին կախում՝ չխանգարելու համար անցուդարձը... Այդ առողջ և երիտասարդ ցեղը Տիգրան Մեծի իշխանության տարիներին կազմում էր հինգ միլիոն, այն դեպքում, երբ աշխարհի բնակչության թիվը չէր գերազանցում 200-220 միլիոնը, իսկ Տրդատ Մեծի օրոք՝ ութ միլիոն, երբ աշխարհի բնակչության թիվը հազիվ 220-250 միլիոն լիներ (այդ մասին վկայում է նաև Ագաթանգեղոսն իր «Հայոց պատմության» մեջ)... Աշխարհի բնակչության թիվը ներկայում հասել է գրեթե ութ միլիարդի, ու եթե ընդունենք, որ ազ-

գաբնակչությունն աճում է երկրաչափական պրոգրեսիայով, ինչպես ենթադրում էր Թոմաս Մալթուսը, ապա բնական հարց է ծագում՝ ինչ եղան այդ միլիոնավոր սերունդները: Ամենահամեստ հաշվարկների դեպքում անգամ, նկատի առնելով նաև պատերազմների ու համաճարակների պատճառած կորուստները, հայերի թիվն այսօր աշխարհում պետք է լիներ առնվազն մի քանի հարյուր միլիոն, եթե ոչ՝ միլիարդ... Այս հարցի պատասխանը տալիս է XIX դարի մեր մեծագույն մտածողներից մեկը՝ Ղևոնդ Ալիշանը: Նրա կարծիքով՝ «Մենք պատվաստի բողբոջներ եղանք ուրիշ ազգերի չորացող ճյուղերի վրա»²⁴:

Մեր փիլիսոփայական մշակույթի երախտավորներից Մկրտիչ Սմբատ Գաբրիելյանը Հայկական բարձրավանդակի առանձնահատկություններով էր բացատրում նաև հետկյալը. «Մեր ցեղին կապկսեր աշխարհակալութեան եռանդն ու խիզախ ոգին, որ յանդուգն քայլեր առնելու կը մղեր ժողովուրդ մը»²⁵, քանի որ «Հայաստանի լեռնային հանգամանքը թեպետ ինքնապաշտպանութեան յարմար, բայց միացեալ ուժերով յարձակողական գործունեութեանց և աշխարհակալական ձեռնարկներու նպաստաւոր չէր»: Այս հանգամանքն օգտագործելով՝ յուրաքանչյուր նախարարություն «գրաւած էր գաւառ մը և կը նկատեր զայն իր պզտիկ տերութիւնը, ու չէր ուզեր այդ նեղ սահմանէն անդին իր ցեղակիցներով գործակցիլ ազգային նպատակի մը համար...»²⁶: Հայ ժողովրդի պատմությանը քաջաճանոթ հեղինակներն այն կարծիքին են, որ դա նոր երևույթ չէ: Դա բխում է մեր էությունից, մեր մտածողությունից: Այն, որ մենք «աշխարհակալներ» չենք, ապացուցել է մեր ողջ պատմությունը, թեև հաճախակի ենք խոսում Տիգրան աշխարհակալի և «Ծովից ծով» Հայաստանի մասին: Այդ մասին է վկայում նաև մեր պատմությանն ու հոգեբանությանը քաջաճանոթ Ղ. Ալիշանը, երբ Արտաշես Պարթևի²⁷ նվաճումների մասին խոսելիս ոչ միայն չի փառա-

²³ «Հեռաձայն» ժողովրդական օրաթերթ, ազգային, գրական և քաղաքական, 1913, թ. 39:

²⁴ Ալիշան Ղ., Երկեր, էջ 223-228:

²⁵ Գաբրիելյան Մ.Ս., Հայ ցեղը, Նիւ-Ետրք, 1911, էջ 8-10:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 10:

²⁷ Արտաշես Բարեպաշտ, թագավորել է 189-160 թթ., որի մասին Ստրաբոնը գրում է, որ «Հայաստանը ... աճել է Արտաշեսի ջանքերով ... և այստեղ բոլորը միայեզու են», այսինքն՝ հայալեզու: Նրան է վերագրվում հետկյալ արտահայտությունը. «Կտրել նրա լեզուն, ով չի խոսում հայերեն»:

բանում այդ հզոր աշխարհակալին, այլև պարսավում է նրան, քանի որ նրա «հպարտ և փառասեր» սրտին Հայաստանի ընդարձակ սահմանները շատ նեղ էին թվացել, և նա, տիրելով պարսիկներին Արևելքում, ցանկացել էր տիրել նաև Հունաստանին՝ Արևմուտքում, իսկ երբ «կարգը Հռովմա եկավ», նրա բախտը չժպտաց, որովհետև «հայ ազգը հանիրավի օտարի արյուն թափելու համար եղած չէ: Չզվեցավ այն անգութ փառքեն, զզվեցավ օտար հողե, հիշեց իր հայրենի հողն և ջուրն և տեսնելով, որ բռնավորի մը ձեռք ուրիշի բռնավոր ըլլալու գործիք մը եղած է, քաշեց բարկութեան ատեն սուրը իր թագավորին դեմ, և իջավ հարվածը Արտաշիսի սրտին, երբոր անհկա Աթենքի հրաշակերտ տաճարաց մեջ կատտցներ հաղթող աչքները»²⁸:

«Թուրքիան՝ Եվրոպայում»²⁹ աշխատության հեղինակ Չարլզ Էլիոտը նույնպես անդրադարձել է այս թեմային՝ ասելով, որ հայ ժողովուրդը ոչ միայն աշխարհակալ չէ, այլև պետություն կառուցելու «հանճարը» չունի: «Անոնք ցեղ մըն են, որ խիստ քիչ յարմարութիւն և կամ հանճար ունին պետութիւն կառուցելու մէջ: Այս կիրքին պակասը թրքական յաղթութիւններուն վերագրելի չեն, ինչու որ անկէ շատ առաջ ալ հայերը ապացուցեցին թէ պետութիւն մը չեն կրնար պահել: Անոնք մշտական անմիաբանութիւններով բաժանուած լինելով՝ ստրուկները դարձան յաջորդաբար Պարթեւներուն, Հռոմեացիներուն, Պարսիկներուն և Յոյներուն: Ասիկա մասամբ արդիւնք է իրենց երկրին աշխարհագրական դիրքին: Բայց վերջապէս այդ դիրքին համար ալ իրենք են պատասխանատուն»: Բայց չէ՞ որ հայերը ժամանակին կարող էին գրավել ինչպէս Կ. Պոլիսը, այնպէս էլ Կովկասյան լեռնաշղթան: «Ազգ մը, որ այդ երկու անառիկ ամրոցներուն կը տիրանար՝ անպայման հզոր ազգ մը լինելու էր»³⁰, - գրում էր Էլիոտը: Մինչդեռ հայերը չգրավեցին ո՛չ Կ. Պոլիսը (քանի որ չգիտակցեցին՝ Կ. Պոլիսին իշխողը ամբողջ տիեզերքի ճշմարիտ իշխանն է, ինչպէս պնդում էին Պետրոս

Առաջինը և Նապոլեոնը)³¹, ո՛չ էլ Կովկասյան լեռնաշղթան: Հետագայում նույնպէս Կ. Պոլիսը եղավ Օսմանյան կայսրության շուրջ ստեղծված քաղաքական լուծումների անկյունաքարը: Մինչդեռ մենք երբեք չգիտակցեցինք դա և հաշվի չնստեցինք այդ հանգամանքի հետ նաև մեր ազատագրական պայքարի տարիներին: Աշխարհագրական միջավայրի գործոնը, ցավոք, անտեսում ենք նաև հիմա, որը պայմանավորված է ոչ միայն համապատասխան միջավայրի և պետության բնական սահմանների, այլև ազգային և պետական կենսատարածքների գոյության և կարևորության չիմացությամբ:

Մենք միշտ էլ ցանկացել ենք հաշտ ու խաղաղ ապրել մեր դրացի ազգերի հետ, ու թե արյուն է հեղվելու, ապա գերադասել ենք, որ դա լինի մեր արյունը, քան մենք լինենք արյուն հեղող: Գերադասել ենք լինել ստրուկ, բայց արդարացի և անմեղ, քան ինքներս ստրկացնել՝ համարվելով անարդար և մեղսագործ: Մեկ անգամ ընդունելով այս ազգակործան, սխալ և արժանապատվությունը վիրավորող գաղափարախոսությունը՝ այլևս երբեք չենք հրաժարվել դրանից (աննշան բացառություններով հանդերձ), չենք փորձել վերախմաստավորել այն, նման կենսաձևը համարել ենք ճշմարիտ և քրիստոնեակերպ՝ մնալով նույն խորհրդապաշտն ու երագողը, անհիմն «լավատեսն» ու «օգում պարողը», որի մասին Ավ. Ահարոնյանը ի գրել է. «Ազգ էինք մանուկ հաւատով դէպի յաւիտենական արեւը... Բիբերս յոգնեցին, ո՞ր է արշալոյսը, ո՞ր են առաջին ցուլքերը հեռաւոր արեւի: Չէ՞ մեր մայրերը մեր օրօրոցների վրայ լոյսի օրօրները երգեցին, եւ արեւի վառ հեքիաթներով մեր մանուկ երեւակայութիւնը շոյեցին: Չէ՞ մեզ հաւատացրին, որ բարբարոսութիւնն անկարող է սպանել լոյսը եւ արդարութիւնն ու ճշմարտութիւնը յաւիտենական են, անմահ»³²:

Մենք Հայկական բարձրավանդակը չկարողացանք պատշաճեցնել մեր էությանը, չկարողացանք մեր մշակութային կամքը

²⁸ Ալիշան Ղ., Երկեր, էջ 215-216:

²⁹ Turkey in Europe by Eliot, Sir Charles, Published by Frank Cass & Co. Ltd., London, 1965.

³⁰ Պողոսեան Յ. Պ., Ներածութիւն հայ հոգեբանութեան, էջ 423:

³¹ Վարանդեան Մ., Հայկական շարժման նախապատմութիւնը, հ. 2, էջ 185, 191:

³² Ահարոնեան Ավ., Հայրենիքիս համար, Պոսթոն, 1920, էջ 13-14:

պարտադրել միջավայրին, օգտվել մեր բարձրավանդակի բնական ուժերից և «տեղանքի կամ դիրքային ճնշման» տակ աստիճանաբար լքեցինք այն՝ տարերայնորեն կամ կազմակերպված ձևով: Թիկունքը լեռներին տված՝ մեր Երկիր ներխուժած թշնամուն հալածելու և անդնդախոր ծորերը նրանց համար գերեզման դարձնելու փոխարեն, առաջին իսկ բախումներից հետո զիջեցինք մեր հողը՝ գրեթե առանց պատերազմի, լքեցինք այն և սփռվեցինք աշխարհով մեկ, քանի որ մենք ինքներս մեզ այդ բարձրավանդակի, այդ միջավայրի արդյունքը չհամարեցինք, մենք մեզ վերագրեցինք աստվածային ծագում, և քանի որ Աստված է ստեղծել Երկիրը, այն համարեցինք մեր Հայր Աստծո արարչության արգասիքը, ու Որդու իրավունքով հաստատվեցինք աշխարհի տարբեր անկյուններում, մեր աշխատանքով ու հանճարով շենացնելով այն, Իրականի փոխարեն երազելով Պատմական դարձած Հայրենիքի մասին... Եվ ինչքան էլ անցանկալի է արձանագրել, այդ մտայնությունը մեր արյան մեջ մտավ քրիստոնեության պետականացումից հետո: Քրիստոնեական կրոնում տեղ չունի հայրենիքի գաղափարը, քանզի այս աշխարհը համարվում է ժամանակավոր հանգրվան, որն անցողիկ է և անարժեք՝ հավիտենական երկնային աշխարհի համեմատությամբ:

Մեր ազգային խառնվածքին հատուկ սնապարծությամբ Հայոց պատմությունը կասկածի ենթարկողներին հաճախ ենք մատնացույց անում ամենահինագույն քարտեզները՝ բաբելոնականը (VI դ. մթա.), որտեղ Հայաստանը հիշատակվում է որպես Ուրարտու կամ Հերոդոտոսին վերագրվող (V դ. մթա), որտեղ մեր երկիրն ամենակենտրոնում է, մոռանալով, որ դրանք սոսկ աշխարհագրական, պատմական կամ լավագույն դեպքում՝ ցեղագրական տարածության արձանագրումներ են: «Հայրենիք չէ դա: Անշուշտ, Հայրենիքը պարունակում է իր մեջ անիրաժեշտորեն եւ՝ աշխարհագրական, եւ՝ պատմական, եւ՝ ազգագրական տարրեր, բայց իր ամբողջության մեջ

մի բան անելի է, քան այդ տարրերը – էպես քաղաքական գաղափար է Հայրենիքը: Եւ ահա այդ էականն է, որ պակասել է մեր ըմբռնողության, որովհետեւ պակասել է մեր պատմական կեանքեն»³³: Աշխարհագրական այդ տարածքի հանդեպ, մի տեսակ, պակասել է մեր իրավունքի և հատկապես՝ պարտականության գիտակցությունը, այսինքն՝ մենք, լինելով այդ աշխարհագրական տարածքի բնակիչներ, չդարձանք նրա քաղաքացին, ապրելով այդ աշխարհագրական տարածքում, մշակելով և վերափոխելով այն «ի պատկերի յուրում», տալով նրան որոշակի ձև և բովանդակություն՝ հայկականություն, այնուամենայնիվ, մեր մշակած ու շենացրած երկրում մենք մնացինք որպես «քաղաքական մետեկ»՝ առանց քաղաքական իրավունքների ու պարտականությունների...

«Քաղաքացու համար,– ինչպես նկատում է Քաջազնունին,– Հայրենիքը այն Երկիրն է, որի տերն ու տնօրենը ինքն է, իր համաքաղաքացիների հետ միասին», իսկ «Հայրենիք կազմելու, այսինքն՝ մի երկրի տեր ու տնօրեն լինելու միակ միջոցը պետութուն հաստատելն է»³⁴: Սակայն, խնդիրը նրանում է, որ «Պետություն ստեղծում են այն ազգերը, որոնց ցեղային բաղկացության գծերը յանգում են ներդաշնակության: Այս ներդաշնակությունը հնարաւոր է այն դէպքում, երբ ազգութիւնը բաղկացնող խմբակցութիւններից մէկը կարողանում է իր ցեղային խառնածքը պարտադրել եւ հարազատել տալ միւսներին: Հայաստանի ներանշատական բնութեան շնորհիւ այս առաջընթացը մեզանում չափազանց դանդաղ կերպով տեղի ունեցաւ: Մենք համակարծիք ենք Հայկ Ասատրյանի հետ այն հարցում, որ «Արմեններ»-ը չկարողացան իսպառ նւաճել «հայեր»-ին: Հայաստանում ապրեցին քաղաքական տարբեր զգացումներ: «Արմեններ»-ը մահը նախընտրեցին ստրկութիւնից, «հայեր»-ը հացի աշխատանքը՝ ազատութիւնից: Մէկը հետապնդեց ազատութեան իդէալը, միւսը՝ շինարարութեան եւ հենց դրա շնորհիվ էլ հայոց մշակութային եւ քա-

³³ Քաջազնունի Հ., Ազգ եւ հայրենիք, Պեյրուբ, 1979, էջ 299-300:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 299 – 300:

ղաքական «ես»-ը մնաց պառակտում»³⁵: Եվ ինչպես որ չենք կարող չհամաձայնել Ասատրյանի հետ, քանի որ մինչև այսօր էլ Հայաստանում առկա է այդ երկու «իդեալների» առճակատումը, «ցեղային բաղկացության գծերի» ներդաշնակության բացակայությունը, առանց որի հնարավոր չէ կայուն և ամուր պետության ստեղծումը, նույն կերպ էլ չենք կարող հակադրվել Քաջազնունուն, երբ ասում է. «Քաղաքացին քաղաքացի է եւ, հետեւապէս, ունի Հայրենիք այն չափով միայն, ինչ չափով տէր է երկրին: Պարզ հպատակը, այսինքն՝ քաղաքականապէս իրաւագուրկ մարդը Հայրենիք չունի, ինչպէս չունի Հայրենիք նաեւ քաղաքականապէս իրաւագուրկ ազգը»³⁶: Բայց սա բոլորովին այլ խնդիր է, որ հատուկ վերլուծության կարիք ունի:

Գերմանացի մեծ իմաստասեր Իմանուել Կանտն իր սոցիալական փիլիսոփայության հիմքում դրել էր ազատության գա-

ղափարը և իր բարոյագիտության ոսկե կանոնն էր դարձրել այն, որ մարդն ինքնին նպատակ է, այսինքն՝ երբեք և ոչ մեկի կողմից (նույնիսկ՝ Աստծո) չի կարող օգտագործվել սոսկ որպէս միջոց: Շատ բան է կախված մարդուց: Կա այսպիսի մի հասկացություն՝ արժանապատվություն: Պահպանեցե՛ք դա: Դրա ստեղծման համար հաճախ մի ամբողջ կյանք է պետք, կորցնելու համար՝ բավական է նույնիսկ մեկ ակնթարթը: Մի՛ դարձեք ուրիշի ճորտը: Թո՛ւյլ մի տվե՛ք՝ ձեր իրավունքներն անպատիժ կերպով ոտնահարվեն: Թո՛ւյլ մի տվե՛ք, որ ձեզ տրորեն: Անգամ պարտք մի վերցրեք, եթե համոզված չե՛ք, որ կարող եք խոստացված ժամանակում վերադարձնել: Հրաժարվե՛ք ուրիշի բարերարությունից: Մի՛ վերածվե՛ք մակաբույծի և շողոքորթի: Միայն այդպես է հնարավոր պահպանել սեփական արժանապատվությունը: Իսկ ով իրեն կամովին դարձնում է ճիճու, թո՛ղ չբողբոխի, թե ոտքերով տրորում են»³⁷:

³⁵ Ասատրյան Հ., Հատընտիր, էջ 27:

³⁶ Քաջազնունի Հ., Ազգ եւ հայրենիք, էջ 302:

³⁷ Гулыга А., Кант, М.: 1977, с. 160-161.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ալիշան Ղ., Երկեր, Եր., 1981:
2. Ահարոնեան Ավ., Հայրենիքիս համար, Պոսթոն, 1920:
3. Ասատրեան Հ., Հայաստան- արիական նախադիրք Առաջաւոր Ասիայում, Եր., 2000:
4. Ասատրյան Հ., Արթնացիր, հայ մարդ, Եր. 1998:
5. Ասատրյան Հ., Հատընտիր, Եր., 2004:
6. Գաբրիելեան Մ.Ս., Հայ ցեղը, Նիւ-Եէորք, 1911:
7. Խաչատրեան Լ. Մ., Գրաբարի ուսումնական բառարան, Սուրբ Ղազար, Վենետիկ, 2016:
8. Նժդեհ Գ., Հատընտիր, Եր., 2001:
9. Պողոսեան Յ.Պ., Ներածութիւն հայ հոգեբանութեան, 1958:
10. Վարանդեան Մ., Հայկական շարժման նախապատմութիւնը, հ. 2, Ժնն, 1912:
11. Քաջազնունի Հ., Ազգ եւ հայրենիք, Պէյրութ, 1979:
12. «Հեռաձայն» ժողովրդական օրաթերթ, ազգային, գրական և քաղաքական, 1913, թ. 39:
13. Аристотель, Соч. в 4-х т., т. 3, М., 1981.
14. Васильев А. В., Что такое отечество? Постов н/Д, 1905.
15. Вернадский В. И., Биосфера, Избр. труды по биогеохимии, М., 1960.
16. Вернадский В. И., Научная мысль как планетарное явление, М., 1991.
17. Гулыга А., Кант, М., 1977.
18. Гумилев Л .Г., Этногенез и биосфера Земли. М., 1990.
19. Turkey in Europe by Eliot, Sir Charles, Published by Frank Cass & Co. Ltd., London, 1965.

Юрий ОВАКАНЯН
*Преподаватель кафедры общественности, АГЭУ,
 кандидат философских наук, доцент*

ВИДЕНИЕ АРМЯНСКОГО ОБЩЕСТВА

НЕОСОЗНАВАНИЕ ГАРМОНИЧНОСТИ ГЕОГРАФИЧЕСКОЙ СРЕДЫ И НАРОДА В КОНТЕКСТЕ «ИСКУССТВА ПОТЕРИ РОДИНЫ И НАЦИИ»

Человеческая история – это не только история экономических, социально-политических и культурных побед и завоеваний, но и поражений и потерь. Разрушаются бывшие могущественные империи и нации, и на замену им приходят новые. Этот процесс имеет как объективные, так и субъективные причины. В числе этих причин особую значимость имеет нарушение взаимосвязи и гармонии между географической средой и проживающего в ней народа. Обречены на смерть все те народы, которые не могут приспособлять, адаптировать под себя окружающую среду. Автор в этой статье развивает идею о том, что неосознание и нарушение процесса «приспособления» стали одним из основных причин упадка, разрушения одного из могущественных государств Ближнего Востока – империи Тиграна Великого «от моря до моря», население которого составляло 5 миллионов армян, тогда как население мира было около 200 миллионов. Этот Великий народ, давший в течении двух столетий Византийской империи много императоров и военачальников, внесший большой вклад в становление и укрепление Грузинской, Османской и Русской империй, переживший в начале XX века геноцид, лишившийся родины, сумевший чудом спасти лишь 1/10 часть своей исторической родины, и сегодня стоит перед сложнейшей проблемой «бытия-небытия» и потери родины, и это потому, что не только в прошлом, но и сегодня не смог приспособить, адаптировать под себя Армянское нагорье...

Ключевые слова: *место рождения, родина, нация, государство, Армянское нагорье, адаптация окружающей среды, гармония, потеря отечества и нации*

Yuri Hovakanyan
*Acting Head of the Chair of Social Sciences, ASUE,
 PhD in Philosophy, Associate Professor*

VISION OF ARMENIAN SOCIETY

IGNORANCE OF GEOGRAPHICAL ENVIRONMENT AND PEOPLE'S HARMONY IN THE CONTEXT OF "THE ART OF LOSING MOTHERLAND AND NATION"

The history of humanity is not only a history of economic, socio-political, cultural victories and achievements, but also a history of defeats and losses. The once powerful empires and nations are being destroyed, and new ones are coming to replace them. This process has both objective and subjective reasons. Of particular importance among these reasons is the disruption of the interconnection and harmony between the geographical environment and the people living in it. All the people who are unable to adapt the natural environment to themselves are doomed to death. In this paper, the author develops the view that disruption and ignorance of the process of "adaptation" has become one of the main reasons for the destruction of one of the most powerful countries in the Middle East, the empire of Tigran the Great, which included area of "sea from sea" with the population of five million, when the world's population was about 200 million. The Great Nation, who gave emperors and generals to the Byzantine Empire for two hundred years, with their nobility, martial arts and intellectuals, greatly contributed to the establishment and strengthening of the Georgian, Ottoman and Russian empires, who miraculously managed to preserve 1/10 of its historical homeland after surviving in genocide in the twentieth century, today faces the most serious issue of being deprived of the motherland and an issue of "to be or not to be", because today as before, they have not been able to adapt the Armenian Plateau to themselves....

Keywords: *Place of birth, homeland, nation, state, Armenian Highlands, adaptation of the environment, harmony, loss of homeland and nation*